

KULTURA BEZPIECZEŃSTWA W PERSPEKTYWIE KRYMINOLOGICZNEJ: ZAGROŻENIA AGRESJĄ I PRZEMOCĄ*

GRZEGORZ CHANEK

Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron”
w Krakowie

Transformację społeczno-ustrojową w Polsce należy postrzegać jako proces zmian nakierowany między innymi na tworzenie wolnego rynku, budzenie obywatelskich postaw w ramach realnego już społeczeństwa obywatelskiego i demokratyzację państwa¹. Jednakże w podsystemie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa fakt wystąpienia choćby tylko nieznacznych zmian we władzach państwowych – nawet gdy zachodzą one wyłącznie w następstwie naturalnych procesów politycznych, jakimi są demokratyczne wybory – może przynieść niepożądane skutki pod postacią eskalacji zagrożeń².

Żyjąc w okresie dynamicznych zmian polityczno-gospodarczych i społeczno-ekonomicznych, jakie zachodzą od czasu pamiętnych obrad Okrągłego Stołu w Polsce, coraz częściej spotyka się, czy to za pośrednictwem

* Artykuł napisano na podstawie badań prowadzonych przez Anetę i Grzegorza Chanków.

¹ Z. Blok, *Transformacja systemowa w Polsce*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1993, s. 8–16.

² Zagrożenie – w interpretacji psychologicznej poczucie zagrożenia to subiektywny stan podmiotu, który sprowadza się do odczuwania negatywnych emocjonalnie doznań wynikających z bodźców, jakie działają na podmiot. Zob.: W. Czajkowski, *Psychologiczne mechanizmy działania w warunkach zagrożenia bezpieczeństwa*, Cracow Research Institute for Security and Defence APEIRON, Katowice 2014, s. 4.

przekazów medialnych, czy bezpośrednio, brutalizację obyczajów, wulgaryzację języka, a wreszcie różne formy przemocy i towarzyszącą im agresję.

Zjawiska te w oczywisty, niezaprzeczalny sposób rzutują na subiektywnie przez nas odczuwany oraz na obiektywnie istniejący poziom kultury bezpieczeństwa³, a co za tym wreszcie idzie – na poziom samego stanu i poczucia bezpieczeństwa w społeczeństwie polskim. Tym samym zagadnienia te i procesy znajdują się w polu zainteresowań przedstawicieli nauk o bezpieczeństwie, starających się dowieść przyczyn takiej sytuacji.

Jak podają Witold Pokruszyński i Juliusz Piwowarski⁴, bezpieczeństwo to stan, a zarazem pewien proces (rozumiany jako ciąg następujących po sobie stanów, jak mówi J. Piwowarski⁵), który umożliwia trwanie, przetrwanie oraz niezakłócony rozwój danego podmiotu bezpieczeństwa⁶.

Waldemar Kitler w swej definicji podaje, że podmiot bezpieczeństwa to człowiek, traktowany jako jednostka społeczna, a także jako określona zbiorowość społeczna o różnym charakterze więzi i uwarunkowań⁷.

Zjawisko określane jako *bezpieczeństwo* to fenomen, któremu należy przypisać charakter wybitnie antropocentryczny. *Antropos*, człowiek, „pragnie *bezpieczeństwa* świadomie i wieloma różnymi sposobami stara się kreować ten stan. Związane z tym utrwalone doświadczenie, wiedza,

³ Kultura bezpieczeństwa – to według definicji ogólnej zjawisko społeczne stanowiące ogół materialnego, społeczno-organizacyjnego i pozamaterialnego utrwalonego dorobku człowieka, tworzącego szeroko rozumiany zasób pozamilitarnych i militarnych elementów autonomicznej samoobronności człowieka oraz tworzonych przez niego organizacji i urzędzeń. Pozwala ona człowiekowi na utrzymywanie, odzyskiwanie (gdy bezpieczeństwo utracono) oraz podwyższanie poziomu bezpieczeństwa określonego jednostkowego lub zbiorowego podmiotu bezpieczeństwa. Zob.: J. Piwowarski, *Transdyscyplinarna istota kultury bezpieczeństwa narodowego*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2016, s. 293.

⁴ W. Pokruszyński, J. Piwowarski, *Teoria bezpieczeństwa*, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2014, s. 30.

⁵ Wypowiedź na konferencji Security Forum 2017 Kraków.

⁶ Bezpieczeństwo bywa również definiowane jako istotna dla życia ludzkiego wartość zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i grupowym (kolektywnym, społecznym, narodowym) oraz forma istnienia danego stanu rzeczy osiągnana przez eliminowanie i unikanie zagrożeń oraz przeciwstawianie się im, aby przedłużyć ten stan. Zob.: J. Piwowarski, *Transdyscyplinarna...*, op. cit., s. 278; J. Świniarski, *Filozofia bezpieczeństwa personalnego i strukturalnego próbą kompleksowego ujęcia wyzwań współczesności*, [w:] *Materiały z konferencji naukowej AON*, R. Rosa (red.), Warszawa 1993.

⁷ W. Kitler, *Obrona cywilna (niemilitarna) w Polsce*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 2002, s. 21.

umiejętności oraz ludzkie wytwory, budują gmach [podstawy] *kultury bezpieczeństwa*⁸.

Bezpieczeństwo jako zjawisko społeczne powstaje w abstrakcyjnym polu zakreślonym przez figurę, którą J. Piwowarski nazwał *rombem bezpieczeństwa* (lub *rombem sekuritologicznym*). Tworzą go następujące elementy:

- 1) **podmiot** rozumiany jako podmiot bezpieczeństwa,
- 2) **wartości** istotne dla tego podmiotu,
- 3) **zagrożenia** dla powyższych wartości,
- 4) **kultura bezpieczeństwa** tego podmiotu, generator jego ochronnej i obronnej mocy.

Koncepcja znana dziś jako *kultura bezpieczeństwa* ma rodowód socjologiczny⁹. Socjologia jest stosunkowo młodą nauką¹⁰, chociaż dotyczy różnych problemów człowieka, jakie powstają w przestrzeni społecznej, w której funkcjonują skomplikowane międzyludzkie relacje. Można tu odwołać się do słów jednego z czołowych polskich socjologów, Piotra Sztompki, który zauważył, że „socjologia ma krótką historię, ale długą przeszłość”¹¹ i jako taka może także pomagać nam w identyfikacji i neutralizowaniu rozmaitych zagrożeń.

Wiele z badanych przez socjologów oraz przedstawicieli nauk o bezpieczeństwie atrybutów ponowoczesności, należy uznać za katalizatory współczesnych zagrożeń. Są nimi niespójność, towarzysząca jej niekonsekwencja

⁸ J. Piwowarski, *Nauki o bezpieczeństwie. Zagadnienia elementarne*, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2016, s. 5.

⁹ Jak pisze J. Piwowarski: „Kiedy decydujemy się na rozpatrywanie z perspektywy *nauk społecznych* zjawiska określanego jako *kultura bezpieczeństwa*, można przypuszczać, że chodzi nam wówczas o zbiór utrwalonych materialnych i niematerialnych elementów dorobku człowieka, charakteryzujących się tym, że pozwalają one indywidualnym i grupowym *podmiotom* przeciwdziałać wielu różnym zagrożeniom”. J. Piwowarski, *Transcycyplinarna...*, op. cit., s. 11.

¹⁰ „Nauka jest to dziedzina kultury, która posiada badawczy charakter i łączy się ze społecznie oczekiwanymi efektami dociekań naukowych, które prowadzą uczeni; naukę tworzą: – zespół twierdzeń i hipotez odnoszących się do badanej rzeczywistości, jej cech i rządzących nią praw, – teorie naukowe zbudowane na podstawie w/w twierdzeń i hipotez, które dotyczą rzeczywistości i z mocy prawa mają usytuowanie instytucjonalne w obszarach, dziedzinach, dyscyplinach i specjalnościach naukowych”. Za: J. Piwowarski, *Nauki o bezpieczeństwie...*, op. cit., s. 9.

¹¹ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, Kraków 2012, s. 20.

w codziennym postępowaniu, pogłębiająca się fragmentaryzacja i epizodyczność dotyczące bardzo wielu różnych dziedzin aktywności podmiotów bezpieczeństwa, które dotyczą równocześnie licznych sfer kultury bezpieczeństwa, sfer, co do których odczuwa się potrzebę stabilności.

Ponowoczesność charakteryzuje termin ukuty przez Zygmunta Baumana – *płynna nowoczesność*. Pojęcie to jest główną kategorią przynależną do funkcji opisowej zastosowanej do dzisiejszej rzeczywistości społecznej¹². Płynną nowoczesność cechuje m.in. znaczne poczucie niepewności, przypadkowości i fragmentaryczności towarzyszące podmiotom bezpieczeństwa.

Do pewnego stopnia jest to kontynuacja nowoczesności, ale jednocześnie – co zakrawa na swoisty paradoks – jest to także jej przeciwieństwo. Chodzi bowiem o to, że wejście w świat nowoczesności wymagało od podmiotów bezpieczeństwa nowej perfekcjonistycznej jakości, chociażby do konsumowania udogodnień sfery techniki. Dzisiejsza, późna wersja nowoczesności „promuje” jednak – patrząc z perspektywy rozwoju i tym samym bezpieczeństwa – dążność podmiotu działania do „modnej” dziś ułomności i skłania podmiot bezpieczeństwa do wyzbycia się aspiracji zmierzających ku popieraniu posunięć na rzecz ładu etycznego, będącego istotnym tworzycem kultury bezpieczeństwa. Również i w Polsce dochodzą do głosu zjawiska będące pokłosiem mód i trendów późnej nowoczesności.

Szczególnie teraz, w tak zwanym pookrągłostołowym okresie, odzyskana przez Polaków wolność nie zawsze uzyskuje właściwą interpretację w praktyce. Przykładowo akty przemocy i agresji mocno zmanifestowały się dopiero po 1990 roku. Był to początek transformacji systemowej, który prócz pożądanych zmian społecznych „zaoferował” nową niezagospodarowaną inaczej przestrzeń swobody dla niepożądanego rozwoju patologii prowadzących do osłabienia kultury bezpieczeństwa. Narastająca fala przestępczości i pojawienie się nowych form destrukcyjnych w życiu publicznym budziły obawy i pytania o źródła zła. Niepokojącym faktem jest systematycznie obniżająca się dolna granica wieku osób wkraczających na drogę przestępczą.

Coraz częściej ze środków masowego przekazu obywatele polscy dowiadują się o bezsensownych aktach przemocy i terroru dokonywanych przez

¹² Z. Bauman, *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge 2000; wyd. polskie: idem, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006. Zob. także: idem, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Polity Press, Cambridge 2007; Z. Bauman, L. Donkiskis, *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge 2013.

młodych ludzi, których być może objęło oddziaływanie ponowoczesnej *anomalii*¹³. Troska o to, by obecne, jak i przyszłe pokolenia Polaków mogły żyć w dogodnym dla ich rozwoju środowisku bezpieczeństwa, charakteryzującym jednocześnie klimat rozwoju naszego kraju, zmusza do podjęcia badań i w ślad za ich wynikami – podjęcia zdecydowanych działań w celu ograniczenia przyczyn wzrostu przestępczości.

ZJAWISKO PRZEMOCY

Przemoc i działania przestępne, które są dokonywane z użyciem przemocy, stanowią jeden z ważniejszych przedmiotów badań *nauk o bezpieczeństwie*, prowadzonych w perspektywie psychologii bezpieczeństwa i kryminologii. Są one równocześnie jednymi z najbardziej jaskrawych zagrożeń dla bezpieczeństwa człowieka. Przyjmuje się najczęściej, że omawiane zjawisko w następstwie zainicjowania się może generować takie konkretne już skutki mające znamiona przestępstwa, jak: zabójstwo, uszkodzenie ciała, udział w bójce lub pobiciu, rozbój i zgwałcenie¹⁴.

Na pojęcie przemocy rozpatrywane w rozumieniu już *stricte* kryminologicznym składają się dwa elementy: specyficzny sposób działania sprawcy oraz specyficzny skutek wywołany przez to działanie. Najczęściej istotą zachowania stanowiącego przemoc jest użycie przez sprawcę siły fizycznej, to znaczy dokonanie pewnego wysiłku mięśni polegającego na:

- posłużeniu się „naturalnymi” środkami posiadanymi przez człowieka (np. zadawanie ciosów pięścią, kopanie),
- użyciu przedmiotów, narzędzi wspierających siłę mięśni (nóż, kastet, pałka),

¹³ Anomia – (gr. a – „bez”, nomos – „prawo”) „pojęcie wprowadzone przez Emila Durkheima; oznacza stan niepewności w systemie aksjonormatywnym podmiotu, spowodowany jego transformacją; społeczeństwo w stanie anomalii nie może tworzyć spójnego systemu norm i wartości, który stanowić ma dla jednostek klarowne wytyczne działań; jednostka ludzka w tej sytuacji odczuwa niepewność, zagubienie; u R.K. Merton, anomia odnosi się do działań społecznych, oznacza sytuację, w której podmioty nie mają możliwości zrealizowania celów bądź uzyskania społecznie uznawanych wartości, za pomocą społecznie akceptowanych środków, czyli zgodnie z przyjmowanymi w społeczeństwie normami; anomia dotyczy często całych zbiorowości ludzkich i może prowadzić do pojawiania się w narodzie zachowań takich jak bunt czy tzw. wycofanie”. J. Piwowarski, *Transcycyplinarna...*, op. cit., s. 218. Por. P. Sztompka, *Socjologia...*, op. cit., s. 275–276, 285.

¹⁴ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 1999, s. 259.

– wykorzystaniu w stosunku do człowieka siły zewnętrznej, której uruchomienie może wymagać minimalnego wysiłku (np. strzał z broni palnej, zdetonowanie ładunku wybuchowego).

Tak rozumiana siła fizyczna musi godzić w nietykalność cielesną innego człowieka i wywołać określone skutki polegające na spowodowaniu śmierci lub uszkodzeniu ciała. Przemoc stosowana przez sprawców przestępstw wywołuje skutki nie tylko w sferze fizycznej, godząc w życie lub zdrowie człowieka, ale także może ujawniać się w sferze psychicznej. Oddziaływanie to wpływa na swobodę decyzji jednostki i ogranicza jej wolność indywidualną, nadając pojęciu przemocy wyraźnie instrumentalny charakter.

Działania określone jako przemoc nie muszą jednak polegać wyłącznie na użyciu siły fizycznej i powodowaniu określonych skutków, przykładowo śmierci czy uszkodzenia ciała. To także tego rodzaju zachowania, które wiążą się z kierowaną w stronę podmiotu bezpieczeństwa groźbą użycia siły fizycznej. Przestępstwem z użyciem przemocy jest zarówno czyn zabroniony, w trakcie którego sprawca rani ofiarę strzałem z pistoletu, jak i czyn, w trakcie którego sprawca jedynie grozi użyciem broni palnej.

Reasumując powyższe rozważania, można powiedzieć, że przemocą jest rzeczywiste użycie siły fizycznej wobec człowieka lub groźba jej użycia, jeżeli celem sprawcy jest spowodowanie szkód fizycznych w postaci śmierci lub uszkodzenia ciała, bez względu na to, czy jego działanie stanowiło cel sam w sobie czy też miało charakter instrumentalny¹⁵.

Zjawisko przemocy jest nie tylko elementem kryminologicznym, ale także pojęciem z języka prawnego i prawniczego, występuje bowiem jako ustawowe znamię niektórych typów przestępstw, jest ono także identyfikowane przez nauki społeczne, w tym ich dyscyplinę, jaką są *nauki o bezpieczeństwie*. Zarówno w kryminologii, jak i w literaturze prawnokarnej przemoc pojmowana jest jako posłużenie się przez sprawcę siłą fizyczną. Istnieje jednak różnica między kryminologicznym rozumieniem tego pojęcia a jego interpretacją na gruncie prawa karnego materialnego. Przemoc w rozumieniu przepisów prawa karnego jest formą działania sprawcy mającą zawsze instrumentalny charakter i działaniem zmierzającym do przełamania oporu danej osoby w celu wymuszenia na niej określonego zachowania i podporządkowania się woli sprawcy.

¹⁵ Ibidem, s. 262.

PRZEMOC A AGRESJA

Zjawisko agresji od wielu już lat jest przedmiotem badań psychologów, pedagogów, socjologów i osób zajmujących się szeroko rozumianym bezpieczeństwem publicznym i indywidualnym. Zainteresowanie tym zjawiskiem wzrasta wraz z coraz częstszym pojawianiem się zachowań agresywnych w codziennym życiu społeczeństwa. Obecnie już nie tylko akty przestępcze, wojny czy zorganizowane obozy zagłady są wyrazem przemocy i agresji, jest ona obecna także w kontaktach międzyludzkich.

Coraz większe rozmiary osiąga agresja dzieci i młodzieży. Daje się to zauważyć w różnym nasileniu i formach i jest obecnie podstawowym problemem społecznym. Termin *agresja* pochodzi z języka łacińskiego – *agressio*, co oznacza napaść. Zdefiniowanie tego pojęcia nie jest łatwe, ponieważ często określając agresję, używa się terminów zamiennych bądź bliskoznacznych, takich jak: *wojowniczość, wrogość, gniew, frustracja, przemoc*.

Kryminologia, wyjaśniając zjawiska przemocy, opiera się w głównej mierze na opracowanych w psychologii teoriach zachowań agresywnych. Z psychologicznego punktu widzenia agresja to takie zachowanie człowieka, którego celem jest wyrządzenie krzywdy lub sprawienie bólu innej osobie bez względu na to, czy cel ten uda się osiągnąć¹⁶.

Według *Słownika psychologicznego* agresja jest także reakcją na frustrację, która jest „stanem emocjonalnym, powstającym w sytuacji utrzymującej się niemożności zaspokojenia potrzeb, zrealizowania celów, piętzenia się trudności, zagrożenia”¹⁷. Przedmiotem agresji mogą być nie tylko określone osoby czy grupy społeczne, ale także zwierzęta, rośliny i rzeczy martwe.

Należąca do obszaru nauk społecznych psychologia, wyjaśniając pojęcie agresji, określa także pewne formy tego zachowania. Agresja może mieć więc charakter **jawny**, i wtedy mamy do czynienia z działaniem agresywnym, bądź też **ukryty**, gdy dotyczy ona sfery umysłowej człowieka, jego myśli i fantazji. Istotna z punktu widzenia kryminologii i prawa karnego jest agresja jawna, czyli taka, która przejawia się w formie behawioralnej. Ten typ zachowań agresywnych może być skierowany na zewnątrz – czyli w stosunku do innych osób, lub też do wewnątrz – w stosunku do samego siebie, czyli osoby podejmującej w tym zakresie działania.

Zachowanie człowieka, którego bezpośrednim celem jest wyrządzenie krzywdy własnemu organizmowi, nosi nazwę **samoagresji**. Reakcje sa-

¹⁶ Ibidem, s. 263.

¹⁷ *Słownik psychologiczny*, W. Szewczuk (red.), Warszawa 1985, s. 10.

moagresywne można podzielić na zachowania skierowane na obniżenie napięcia emocjonalnego wywołanego przez gniew lub lęk i niepokój oraz na zachowania instrumentalne, w których samoagresja stanowi środek do realizacji potrzeb i osiągnięcia zamierzonych celów. Najbardziej skrajnym przejawem autoagresji jest zamach człowieka na własne życie, zwany samobójstwem. Socjolog Emile Durkheim wykazał, że tak ekstremalne wypadki samoagresji związane są z izolacją jednostki ludzkiej od społeczeństwa, poczuciem obcości względem wartości uznawanych przez grupę społeczną oraz anonimowością we współczesnym społeczeństwie¹⁸.

Agresję skierowaną na zewnątrz podobnie jak autoagresję można podzielić na **emocjonalną** (ekspresyjną) oraz **instrumentalną**. Pierwsze z tych zachowań agresywnych stanowi cel sam w sobie, gdyż pozbawienie ofiary życia lub zadanie jej bólu i cierpienia są dla sprawcy podstawowymi celami jego działania, drugie natomiast jest środkiem do przezwycięzania trudności w osiągnięciu zamierzonych celów. Z uwagi na to, że cele te nie zawsze oceniane są negatywnie, agresję, instrumentalną można podzielić na prospołeczną i antyspołeczną. Istnieją bowiem pewne sytuacje życia społecznego, w których agresja jest uprawnioną formą działania. Społecznie akceptowane jest zarówno zachowanie agresywne dowolnego podmiotu bezpieczeństwa w obronie koniecznej, jak też działanie żołnierza czy policjanta podczas wykonywania czynności służbowych w granicach swoich uprawnień.

Ostatnim, a zarazem najistotniejszym dla wyjaśnienia omawianego tematu jest podział zachowań agresywnych na agresję fizyczną i agresję werbalną. Agresja fizyczna skierowana na zewnątrz (środowisko, otoczenie, rodzina, rywal lub nawet przypadkowy przechodzień) może przejawiać się w formie zachowań napastliwych bądź destruktywnych, które z kolei mogą być pośrednie lub bezpośrednie. Ten typ agresji charakteryzuje się prostymi, krótkotrwałymi i bardzo impulsywnymi zachowaniami. Może ona przyjmować różne formy, od ataków fizycznych, jak przemoc czy gwałt w rozmaitych (indywidualnych lub grupowych) postaciach, do bardziej subtelnych zachowań wyrażanych za pomocą krzyku, złośliwości zachowania, mimiki twarzy czy gestykulacji.

Agresja werbalna (słowna) podobnie jak fizyczna może mieć charakter bezpośredni bądź pośredni. O agresji werbalnej bezpośredniej można mówić wtedy, gdy jednostka ludzka w sposób otwarty atakuje słownie

¹⁸ M. Kosewski, *Agresywni przestępcy*, Warszawa 1997, s. 163.

podmiot bezpieczeństwa. Agresja ta może wyrażać się przez napastliwe wypowiedzi (groźby, straszenie, odpędzanie), wypowiedzi poniżające (przezywanie, wyśmiewanie) lub też wypowiedzi szkodzące (pomówienie, oszczerstwo), mające na celu obniżenie wartości danej jednostki w społeczeństwie. Agresja słowna w formie pośredniej pojawia się wówczas, gdy wypowiedzi nie są kierowane bezpośrednio do osoby, która wywołała zachowanie agresywne, ale do osób trzecich (obmawianie, skarżenie).

Reasumując powyższe rozważania, można powiedzieć, że agresja fizyczna to zachowania podejmowane przy użyciu środków o fizycznym charakterze i zmierzające do wywołania szkód o takim samym charakterze, natomiast agresja werbalna to zachowanie przejawiające się w formach niefizycznych, mające na celu wywołanie szkód innych niż bezpośrednie szkody fizyczne¹⁹. Podział ten jest o tyle istotny, że omówione wcześniej pojęcie przemocy, którym posługuje się kryminologia, stanowi właśnie synonim agresji fizycznej. Tak więc nie wszystkie przejawy agresji stanowią przemoc w kryminologicznym rozumieniu tego terminu, a jedynie pewna jej forma określona przez psychologię mianem agresji fizycznej. Określenie pewnego zachowania jako przemocy świadczy o tym, że jest to najbardziej niebezpieczna forma agresji, godząca w najcenniejsze dobra człowieka – jego życie, zdrowie i nietykalność cielesną.

KONCEPCJE WYJAŚNIAJĄCE ZJAWISKA AGRESJI I PRZEMOCY

Problematyka agresji i przemocy skupia uwagę specjalistów wielu dyscyplin zajmujących się szeroko rozumianym bezpieczeństwem. Wszystkie te nauki zmierzają do odszukania jakiegoś konkretnego czynnika tkwiącego w organizmie lub też określonej cechy jego struktury, które mogłyby być odpowiedzialne za agresywne zachowania. Nie ma jednak zgody w poglądach na temat źródeł agresji, nie został także rozstrzygnięty wśród uczonych spór o to, czy agresja ma charakter wrodzony czy nabyty. Powstały zatem teorie naukowe próbujące wyjaśnić genezę i przyczyny zachowań agresywnych.

Agresja jako instynkt

Koncepcje instynktywistyczne zakładają, że wewnątrz organizmu żywego tkwi wrodzona siła motywująca go do określonych działań, zwana popędem lub instynktem. Siła ta działa na zasadzie podobnej do kotła parowe-

¹⁹ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, op. cit., s. 265.

go, w którym narastające ciśnienie wewnętrzne po przekroczeniu określonej granicy zostaje zużytkowane na zewnątrz, po czym zaczyna ono znowu narastać – i tak w nieskończoność²⁰.

Jedną z instynktywistycznych koncepcji wyjaśniających przyczyny powstawania zachowań agresywnych opracował twórca psychoanalizy Zygmunta Freud. Koncepcja ta zakłada, że zasadniczym składnikiem natury człowieka, decydującym o jego zachowaniu, są dwa podstawowe instynkty: *libido* (instynkt życia i miłości) i *thanatos* (instynkt śmierci). Agresja jest skutkiem sprzeczności między dwoma głównymi instynktami. Instynkt śmierci, będący źródłem skłonności do samounicestwienia, jest zwalczany przez instynkt życia. W rezultacie tego konfliktu destrukttywne popędy skierowane pierwotnie na własną osobę przesuwają się na osoby i rzeczy znajdujące się w otoczeniu. Wszelkie konflikty międzyludzkie są zdaniem Freuda nieuniknione, ponieważ powstają pod wpływem wrodzonych, niezmiennych składników natury ludzkiej – instynktów.

Jedyne czynniki hamujące, przeciwdziałające przejawom instynktu agresji, to strach przed karą i użyciem siły. Te środki wychowawcze muszą być użyte we wczesnym okresie dzieciństwa. Pod ich wpływem jednostka ludzka zaczyna stosować rozmaite mechanizmy obronne, które nadają przejawom instynktu agresji formy nieszkodliwe – dozwolone społecznie, a nawet społecznie pozytywne. Najważniejszym z tych mechanizmów jest sublimacja, dzięki której uczucia wrogie, agresywne mogą się wyrażać w zwalczaniu trudności, w działaniu twórczym czy też w poświęceniu dla dobra powszechnego.

W literaturze przedmiotu można natknąć się na wiele zarzutów dotyczących koncepcji Freuda. I tak np. zarzuca się mu, że jego koncepcja ma charakter spektakularny i brak jej oparcia na materiale empirycznym, brak też dowodów na istnienie instynktu śmierci, a także uzasadnienia wrodzonego charakteru agresji²¹.

Autorem najbardziej znanej współcześnie instynktywistycznej koncepcji agresji jest austriacki etiolog Konrad Lorenz, który opracował swoją teorię, obserwując zachowania zwierząt, głównie ryb i ptaków. Jego zdaniem życie zwierząt i ludzi jest swoistą grą instynktów, spośród których decydujące znaczenie mają instynkty: seksualny, głodu, agresji i ucieczki. Według Lorenza zachowania agresywne spełniają trzy podstawowe funk-

²⁰ Ibidem, s. 281.

²¹ Z.B. Gaś, *Agresja a osobowość w uzależnieniach*, Rzeszów 1987, s. 14.

cje: zapewniają równomierne rozmieszczenie istot żywych (tego samego gatunku) na dostępnej im przestrzeni, dokonują selekcji poprzez walki rytualne oraz umożliwiają obronę potomstwa. Według tej teorii agresja nie jest jedynie zjawiskiem negatywnym, lecz stanowi niezbędny warunek życia, a jako siła niszcząca występuje wtedy, gdy ulega wypaczeniu. Każde zachowanie instynktowne, a więc także zachowanie agresywne, jest wyzwalane przez określone bodźce, jego zaś negatywny, destrukcyjny skutek ograniczają dwa mechanizmy: przekierunkowania i zachowań rytualnych.

Przekierunkowanie to przeniesienie agresji na inny obiekt (np. niszczenie jakiegoś przedmiotu zamiast skrzywdzenia człowieka). Rytualizacja z kolei polega na pojawieniu się nowego, instynktownego zachowania, którego forma naśladuje zachowanie agresywne, ale zachowanie to ujęte jest w ścisłe kanony, które nie dopuszczają do wyrządzania „ofierze” rzeczywistej krzywdy (w przypadku człowieka są to np. zawody sportowe)²². Zachowania agresywne wywołane przez instynkt agresji są zdaniem Lorenza spontaniczne w tym sensie, że do ich ujawnienia się jest konieczna jakaś określona sytuacja zewnętrzna, np. jeżeli samca z gatunku ryb pielęgnicowatych pozbawimy możliwości atakowania swoich współplemieńców, to będzie atakował samce innego gatunku, jeżeli i tego zostanie pozbawiony, zaatakuje samice własnego gatunku.

Dzieje się tak, ponieważ energia związana z instynktem agresji gromadzi się w centralnych ośrodkach nerwowych i wymaga rozładowania²³. Lorenz sądzi, że w ludziach immanentnie tkwi instynkt agresji, który ujawnia się w określonych sytuacjach, ale jest zdeterminowany biologicznie. Duża różnorodność tych zachowań wynika z wielości popędów, które działają z różną siłą i wzajemnie się modyfikują. W dzisiejszych czasach jednak – jak twierdzi Lorenz – w większym niż dawniej stopniu wyraża się agresja patologiczna. Jest to jego zdaniem wynik nienadążania ewolucji popędu agresji (wytwarzania się rytuałów zastępujących prawdziwą wrogą agresję) za przemianami w nauce, technice, kulturze, a pod ich wpływem – w całości kształcie życia społecznego. Człowiek z takim nasileniem popędu agresji, jaki potrzebny był mu (z natury rzeczy) w okresie, kiedy jego narzędzia walki o byt były jeszcze prymitywne, uzyskuje zbyt szybko narzędzia walki takie jak bomba wodorowa i może ich użyć przeciwko własnemu gatunkowi.

²² H. Pietrzak, *Agresja indywidualna i zbiorowa w sytuacji napięć i konfliktów społecznych*, Rzeszów 1992, s. 14.

²³ R. Stach, *Zachowania agresywne*, Wrocław 1989, s. 19.

Podsumowując powyższe rozważania, możemy powiedzieć, że agresja według Lorenza ma charakter zachowań adaptacyjnych, ukształtowanych w toku ewolucji. Mechanizmy tych działań są wrodzone i funkcjonują niejako automatycznie w sytuacjach zagrożenia biologicznego. Autor ten nazywa agresją okrucieństwo, brutalność i „żądę krwi” występujące w społeczeństwie. Sugeruje, że zachowania agresywne przyjmują ekstremalne natężenie w czasie wojen i społecznych niepokojów. Jeżeli więc agresja jest wrodzona, a destruktywność i okrucieństwo ludzi są zachowaniami agresywnymi, to one także są wrodzone i tkwią w naturze ludzkiej. Można więc postawić tu tezę, że zarówno zbiorowe, jak i indywidualne akty przemocy, napaści i wyniszczenia są spowodowane przez wrodzone ludziom skłonności²⁴.

Pomimo licznych zarzutów koncepcja agresji jako instynktu nie została odrzucona i nadal jest przedmiotem badań wielu etiologów. Badania prowadzone na gruncie fizjologii i zoopsychologii wykazały, że agresywne zachowanie ma podłoże fizjologiczne, ale nie potwierdziły tezy o istnieniu instynktu agresji, który jako czynnik endogeny pobudzałby organizm do działania agresywnego²⁵. Krytycy instynktywistycznej koncepcji źródła agresji twierdzą, że jest ona bezpłodna poznawczo i nie może być nawet w części udowodniona. Jej wyjaśnienie sprowadza się bowiem do zastępowania jednej niewiadomej (agresja) inną (instynkt)²⁶.

Zachowania agresywne a zjawisko frustracji

Koncepcja frustracja–agresja (F–A) była przez wiele lat dominującym w psychologii sposobem wyjaśniania mechanizmów zachowań agresywnych. Została ogłoszona w 1939 roku przez grupę psychologów z uniwersytetu w Yale skupionych wokół J. Dollarda, do której należeli : L.W. Doo-be, N.E. Miller, O.H. Mower oraz R.R. Sears.

Słowo *frustracja* pochodzi od łacińskiego *frustratio* i oznacza zawód lub udaremnienie. Jest to przykry stan emocjonalny, który pojawia się wówczas, gdy jednostka ludzka usiłująca zaspokoić jakąś swoją potrzebę, natrafia na przeszkody nie do pokonania. Mogą to być przeszkody związane z otoczeniem lub z samym podmiotem bezpieczeństwa. Koncepcja frustracja–agresja utworzona przez psychologów z Yale początkowo obejmowała dwie podstawowe tezy:

²⁴ H. Pietrzak, *Agresja...*, op. cit., s. 15–16.

²⁵ Z. Skorny, *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*, Warszawa 1968, s. 38–47.

²⁶ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, op. cit., s. 32.

- pojawienie się agresji zawsze każe się domyślać wcześniejszego zaistnienia frustracji,
- wynikiem każdej frustracji jest wystąpienie jednej z form agresji.

Według tej koncepcji siła pobudzenia do agresji zmienia się wprost proporcjonalnie do wielkości doświadczonej frustracji. Wielkość frustracji zależy z kolei od trzech zasadniczych czynników:

- siły pobudzenia do dokonania sfrustrowanej reakcji (blokada silnej potrzeby powoduje bardziej intensywne pobudzanie do agresji niż blokada słabej potrzeby),
- stopnia, w jakim utrudnione jest wykonanie frustrowanej reakcji (wielkość przeszkody),
- liczby sfrustrowanych ciągów reakcji (pobudzenie do agresji wynikające z poprzednich frustracji ma właściwość sumowania się, dając w efekcie reakcję dużo silniejszą, niżby to mogło wynikać z natężenia bezpośrednio poprzedzającej ją frustracji)²⁷.

Zachowania agresywne nie zawsze są uzewnętrzniane, gdyż mogą być powstrzymywane za pośrednictwem systemu kar obowiązujących w danym społeczeństwie. Siła powstrzymująca każdy akt agresji zależy od wielkości kary, której oczekuje się za zachowanie agresywne, przy czym oczekiwanie kary nie redukuje samego pobudzenia do agresji. Zanikanie reakcji agresywnych według Dollarda polega na zmianie formy zachowania agresywnego (np. z bezpośredniego ataku w agresję ukrytą) lub też na zmianie przedmiotu agresji.

Koncepcja psychologów z Uniwersytetu w Yale mówiąca o ścisłym związku agresji z frustracją była przedmiotem ostrej krytyki przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Krytycy przyznawali, że co prawda frustracja może być powodem zachowań agresywnych, ale zależność ta zachodzi w niektórych okolicznościach, obwarowanych ponadto wieloma dodatkowymi warunkami.

Podejmując polemikę z wypracowaną przez Dollarda koncepcją agresji jako koniecznego następstwa frustracji, N.E. Miller wprowadził do niej dość zasadniczą poprawkę, stwierdzając, że frustracja może wywołać wiele różnych reakcji, ale tylko niektóre z nich będą określonymi formami agresji. Czynnikiem powodującym reakcje nieagresywne może być kara za agresję lub nawet sama jej groźba. Teza Millera została potwierdzona przez szereg badań. R.R. Sears stwierdził eksperymentalnie, że frustracja

²⁷ M. Kosewski, *Agresywni...*, op. cit., s. 69–70.

może prowadzić do bardzo rozmaitych reakcji, innych niż agresja, takich jak fiksacja, regresja, substytucja²⁸:

- **fiksacja** polega na wielokrotnym powtarzaniu danej czynności, choć jest to bezcelowe i nie przyczynia się do przewyciężenia przeszkody będącej powodem frustracji,
- **regresja** przejawia się w powrocie do bardziej prymitywnych sposobów i form reagowania charakterystycznych dla wcześniejszych faz rozwojowych jednostki,
- **substytucja** polega na zmianie celów i sposobów działania, czemu towarzyszy zwykle obniżenie siły motywującego je napięcia emocjonalnego.

Ogólnie funkcjonującą koncepcję frustracja–agresja zmodyfikował L. Berkowitz, wprowadzając w powyższy schemat skojarzone z zachowaniem agresywnym bodźce zewnętrzne. Jego zdaniem w sekwencji zachowania agresywnego nie występuje bezpośrednia zależność między frustracją a agresją, gdyż w grę wchodzi dwie nowe zmienne:

- gniew jako specyficzna emocja dla agresji,
- sygnały wyzwalające skojarzone z agresją.

Frustracja wytwarza stan emocjonalny gniewu, który jest pierwotną, wrodzoną reakcją na nią i który zwiększa pobudzenie do agresji. Natomiast to, czy agresja będzie uzewnętrzniona, zależy od zaistnienia sygnałów, które ją wyzwalają.

Berkowitz wskazuje na istnienie pewnej ogólnej prawidłowości: indywidualny podmiot bezpieczeństwa, który doznaje frustracji, kieruje agresję bezpośrednio przeciwko źródłu frustracji, a w przypadku braku jego aktualnej obecności – przeciwko obiektom najbardziej związanym z przyczyną frustracji²⁹. Hamowanie działań agresywnych następuje wtedy, gdy podmiot ten obawia się kary za przejawiane zachowanie lub też gdy jest świadomy faktu naruszenia norm, których winien przestrzegać. W pierwszym przypadku czynnikiem hamującym jest lęk przed karą, natomiast w drugim pojawia się poczucie winy, które jest wprost proporcjonalne do nasilenia skłonności agresywnych.

Obszerne miejsce w badaniach Berkowitza zajmuje problem *katharsis*, tj. osłabienia tendencji do zachowań agresywnych na skutek wykonania jakiejś reakcji napastliwej. Badania eksperymentalne dostarczają niezbyt jednoznacznych wyników. Faktem jednak jest, że rozgniewana jednost-

²⁸ Z. Skorny, *Psychologiczna...*, op. cit., s. 62.

²⁹ H. Pietrzak, *Agresja...*, op. cit., s. 35–36.

ka często osiąga redukcję napięcia w sytuacji, gdy uda się jej skrzywdzić swego frustratora, a jednocześnie nie odczuwać z tego powodu lęku czy poczucia winy.

Redukcja napięcia wynika ze zrealizowania istniejącej tendencji agresywnej, a towarzyszy jej uczucie przyjemności. Tak długo, jak jednostka odczuwa gniew i planuje agresję przeciwko frustratorowi, ma wewnątrz siebie zaktywizowaną sekwencję reakcji agresywnych. Dokonanie agresywnego działania jest celem kończącym sekwencję. Natomiast w przypadku przerwania sekwencji następuje podwyższenie stanu pobudzenia, którego redukcja dokona się dopiero wtedy, gdy osoba doznająca frustracji spostrzeże, że frustrator został skrzywdzony fizycznie lub psychicznie³⁰.

Berkowitz zainteresował się także związkiem, jaki zachodzi między przemocą w środkach masowego przekazu a agresywnością odbiorców. Razem ze współpracownikami wyróżnił trzy różne sposoby, w jakie środki te mogą oddziaływać na odbiorców. Dzieje się to przez:

- kształtowanie natury reakcji agresywnych, przejawianych przez ludzi już pobudzonych do wrogich zachowań,
- pobudzanie wrogich zachowań, gdy obserwowane fakty wzbudzają dawniej wyuczone agresywne nawyki,
- sugerowanie interpretacji wrogich zachowań, skutkiem czego jednostka rozpatruje swoje wrogie pragnienia jako moralnie usprawiedliwione lub nieusprawiedliwione.

Informacje uzyskiwane ze środków masowego przekazu mogą modyfikować nastawienie odbiorcy wobec różnych specyficznych grup społecznych (np. rasowych, kulturowych, ideologicznych), w wyniku czego może on przenosić swoją wrogość na te grupy.

Reasumując, należy powiedzieć, że koncepcja frustracja–agresja jest niewystarczająca dla wyjaśnienia przyczyn powstawania przemocy i zachowań agresywnych. W badaniach eksperymentalnych przekonano się, że frustracja jedynie w ściśle określonych okolicznościach powoduje wystąpienie agresji i z tego względu model ten posiada ograniczony zakres zastosowania odnoszący się tylko do niektórych zachowań agresywnych. Gdybyśmy chcieli dokładnie poznać właściwe im prawidłowości, oprócz stwierdzenia zaistniałych podmiotów lub sytuacji frustracyjnych, a także odpowiadających im reakcji, konieczne byłoby uwzględnienie wpływu pro-

³⁰ Z.B. Gaś, *Agresja...*, op. cit., s. 47.

cesów motywacji oraz całokształtu minionych doświadczeń życiowych na powstanie i przebieg agresywnego zachowania się.

Koncepcja społecznego uczenia się agresji

Najwybitniejszym współczesnym przedstawicielem tego podejścia jest amerykański psycholog Albert Bandura, który rozwinął zagadnienia związane z wpływem warunków stwarzanych przez społeczne otoczenie człowieka na zachowania agresywne. W teorii społecznie wyuczonej agresji autor rozważa trzy zasadnicze kwestie:

- w jaki sposób powstają i rozwijają się wzorce i sposoby zachowania agresywnego,
- co bezpośrednio prowokuje ludzi do agresji,
- co powstrzymuje i utrwała ich agresywne zachowania.

Podstawowym mechanizmem nabywania wzorów zachowań agresywnych jest dla Bandury tzw. uczenie się obserwacyjne czy też modelowanie. Liczne badania eksperymentalne potwierdzają tę tezę, dowodząc, że istnieje wyraźny związek między oglądaniem przemocy a następnym stosowaniem jej w działaniu. W sposób szczególny podkreśla się rolę kilku czynników związanych zarówno z modelem zachowania, jak i podmiotem uczącym się. Akcentuje się, że częste oglądanie agresji zarówno w sytuacjach naturalnych, jak i sztucznych (film, telewizja, komiksy, gry komputerowe, zabawy) zwiększa prawdopodobieństwo pojawienia się takich zachowań. Wpływ ten jest tym większy, im bardziej realistycznych sytuacji dotyczą prezentowane zachowania. Wiele cech związanych ze stopniem nabywania zachowań agresywnych wiąże się bezpośrednio z podmiotem. Powszechnie podkreśla się rolę wieku, zauważono bowiem, że im obserwator jest młodszy, tym szybciej przyswaja sobie takie zachowania i częściej je stosuje.

Również płeć obserwatora odgrywa istotną rolę. Stwierdzono występowanie powszechnej zależności, zgodnie z którą chłopcy i mężczyźni są bardziej podatni na naśladowanie agresji niż kobiety i dziewczęta. Wyjaśnia się to tym, iż modelu agresywnych zachowań dostarczają głównie mężczyźni oraz że wiąże się to ze zmiennymi konstytucjonalnymi, hormonalnymi i predyspozycjami osobowościowymi lub też tym, iż dziewczęta traktują obserwowaną przemoc w sposób mniej realistyczny³¹.

³¹ Ibidem, s. 37–38.

Istotnym czynnikiem wyzwalającym zachowania agresywne jest identyfikacja obserwatora z modelem. Wykazano, że utożsamianie się z osobą o agresywnej postawie ułatwia przyswajanie manifestowanych przez nią wzorców zachowań. Należy również wspomnieć o roli agresji wstępnej, tzn. posiadanej przez podmiot zanim zetknął się on z przykładami zachowań napastliwych. Obowiązuje tutaj prawidłowość, że im większe nasilenie agresji wstępnej charakteryzuje osobę, tym większy jest zakres nabywanych na drodze naśladownictwa nowych zachowań opartych na przemocy³².

Agresja, podobnie jak każdy inny rodzaj wyuczonego zachowania, podlega regulującemu wpływowi i kontroli trzech rodzajów czynników: bodźców wywołujących zachowanie, wzmocnień – czyli nagród i kar spotykających człowieka za agresję – oraz procesów poznawczych.

1. Kontrola bodźców. Skutkiem nabywanego doświadczenia liczne bodźce – słowa, rzeczy, inne osoby lub wykonywane przez nie czynności – nabierają dla człowieka znaczenia. Odbywa się to przez równoczesne skojarzenia w czasie, co powoduje, że unikamy i boimy się ludzi, których obecność kojarzy się nam z jakimiś przykrymi zdarzeniami, ze strachem i bólem. Powstające skojarzenia powodują także i to, że sama myśl o osobie, z którą mieliśmy szereg nieprzyjaznych konfrontacji, wywołuje u nas gniew. Spośród wielu bodźców i sygnałów wpływających na sposób, w jaki zachowa się odbierający je człowiek, największy chyba wpływ odgrywają obserwowane działania innych ludzi. Wpływ ten jest szczególnie silny w przypadku zachowań agresywnych, które obserwator łatwo spostrzeże i naśladowe.

2. Kontrolna funkcja wzmocnień. Działania nie tylko człowieka, lecz także zwierząt są regulowane właściwością zarówno samego bodźca i sytuacji, jak też konsekwencji tych działań. Nagrody, czyli wzmocnienia pozytywne, utrwalają dany sposób zachowania się, kary zaś powodują jego zanikanie.

Potocznie pojęcie nagrody i kary kojarzy się z jakimś widocznym, często materialnym, oddziaływaniem. W odniesieniu do zachowania człowieka olbrzymiego znaczenia nabierają kary i nagrody mające dużo bardziej symboliczny charakter. Jedne z najbardziej ważkich to społeczne reakcje na określone zachowanie nazywane wzmocnieniami zewnętrznymi. Aprobata innych, uznanie, prestiż lub też prze-

³² Ibidem.

ciwnie – odrzucenie i odtrącenie, pogarda i lekceważenie, pełnią taką samą, jeśli nie ważniejszą, funkcję niż bezpośrednio materialne zachęty lub kary. Bandura zwraca uwagę na ograniczone możliwości hamowania agresji poprzez wymierzanie jednostkom kar, twierdząc, że jest to najczęściej mało efektywne, jeśli nie zabezpieczy się równoległe alternatywnych możliwości realizacji tych celów, jakie jednostka chciała osiągnąć w drodze agresji³³. Autor koncepcji wspomina również o roli wzmocnień zastępczych polegających na obserwacji, jak są karani lub nagradzani za dane zachowania inni. W pewnych sytuacjach możemy mówić także o wzmocnieniach wewnętrznych zachowań agresywnych, gdy jednostka odczuwa satysfakcję i zadowolenie z zadawania innym bólu i cierpienia.

3. Kontrola poznawcza. Dla zrozumienia ludzkiego zachowania nie wystarczy zapoznać się ze sposobem, w jaki jest ono regulowane bodźcami sytuacyjnymi i rezultatami, które wywołuje. Zdolności poznawcze człowieka, szczególnie najważniejsze z nich, czyli:

- umiejętność posługiwania się mową,
 - zdolność tworzenia abstrakcyjnych pojęć i symboli,
- znacznie wpływają na jego możliwości korzystania z informacji niesionych przez bodźce i wyciągania wniosków z doświadczenia własnego i innych ludzi.

Zacznijmy od tego, że wpływ wzmocnień tak pozytywnych, jak i negatywnych na zachowanie człowieka zależy nie tyle od samej ich obecności, co od dostrzegania związku pomiędzy określonym zachowaniem a określoną nagrodą lub karą. Treść nagrody i kary jest przy tym różna dla różnych ludzi, zależy od ich postaw, dążeń i potrzeb, stąd te same skutki przez jednych oceniane jako pożądane – utrwalają zachowanie, a przez innych oceniane jako przykre i karzące – prowadzą do zanikania pewnych działań³⁴.

Zgodnie z teorią Bandury każde zachowanie jest wyznaczone przez sytuację społeczną człowieka. Teoretycznie można wyróżnić wpływ czynników psychologicznych (istniejących wewnątrz podmiotu bezpieczeństwa) i społecznych (zawartych w otoczeniu), natomiast w rzeczywistości oba te elementy są integralnie połączone. Nowe formy zachowania mogą kształtować się w dwojaki sposób. Po pierwsze dokonuje się to pod wpływem metody prób i błędów – człowiek opiera się wtedy na własnym do-

³³ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, op. cit., s. 288.

³⁴ M. Kosewski, *Agresywni...*, op. cit., s. 100–102.

świadczeniu, a jest kierowany przez kary i nagrody. Po drugie zachowania są nabywane w drodze naśladownictwa – obserwując zachowania innych, sami (świadomie lub nieświadomie) zaczynamy się tak zachowywać w podobnych okolicznościach. W przebiegu tego procesu istotną rolę odgrywa strona biologiczna człowieka, która wyznacza tempo nabywania nowych zachowań, ich trwałość oraz zakres modyfikacji naśladowanych działań. Nabyte tą drogą reakcje nie zawsze jednak przejawiają się w zachowaniu. Do ich wystąpienia konieczne jest zaistnienie określonych bodźców, które sprowokują pojawienie się agresji. Bodźcami tymi mogą być osoby, przedmioty, słowa czy czynności, które na skutek skojarzenia z konkretnymi doświadczeniami wywołują gniew lub inne nieprzyjemne przeżycia. Ważną rolę odgrywają także bodźce uboczne, które charakteryzują szersze tło obserwowanych zachowań, ich pośrednie uwarunkowania oraz bezpośrednio i odległe konsekwencje³⁵.

Agresja może być zatem zachowaniem społecznym wyuczonym i dlatego możliwe są działania zmierzające do tego, aby zmniejszać częstotliwość występowania i natężenia aktów przemocy. Ponieważ uczenie się agresji polega na dostarczaniu obserwatorowi agresywnych modeli do naśladowania, oduczanie agresji winno polegać na dostarczaniu prospołecznych, nieagresywnych, a jednocześnie skutecznych wzorców zachowania. W ten sposób człowiek poszerza gamę swoich możliwych zachowań i w przypadku znalezienia się w obecności bodźców skłaniających do agresji może wybrać działania mniej agresywne (np. agresję słowną zamiast fizycznej) lub też postępowanie pozbawione napastliwości. Aby jednak zachowania nieagresywne mogły się utrwalić na stałe, konieczne jest stosowanie wzmocnienia pozytywnego. Dokonywać się to może zarówno w naturalnych sytuacjach życiowych, jak i w sytuacjach terapeutycznych, w których niezwykle dużą rolę odgrywają techniki behawioralne.

Podsumowując swoją **teorię uczenia się agresji**, Bandura stwierdza: „Krótko mówiąc, ludzie nie muszą być rozgniewani ani emocjonalnie pobudzeni, aby zachowywać się agresywnie. Określona kultura tworzy może wysoce agresywnych ludzi przez wartościowanie zachowań agresywnych, dostarczanie wzorców zachowania agresywnego i zapewnianie agresywnym działaniom nagrody – podczas gdy frustracja pozostawać będzie na niskim poziomie. Ponieważ agresja nie wywodzi się z wewnętrznych właściwości człowieka i jej społeczne determinanty mogą

³⁵ Z.B. Gaś, *Agresja...*, op. cit., s. 35–36.

się zmieniać, teoria społecznego uczenia się przyjmuje bardziej optymistyczny pogląd na zdolność ludzi do obniżenia poziomu ich niszczycielskich skłonności”³⁶.

Oprócz teorii Bandury agresję jako zachowanie wyuczone traktuje także koncepcja podkultury przemocy stworzona przez dwóch socjologów – Mervina E. Wolfganga i Franca Ferracutiego³⁷. Zdaniem jej autorów podkultura przemocy to pewien fragment kultury dominującej w danym społeczeństwie, który wyróżnia specyficzny stosunek do zachowań agresywnych i posługiwania się przemocą. W jej ramach funkcjonuje system wartości i norm, w którym działania oparte na przemocy nie tylko nie są obwarowane zakazami, ale nawet w skrajnych przypadkach objęte są kulturowym przymusem. Istnieją zatem w społeczeństwie podkultury, które sprzyjają rozwijaniu się przestępczości z użyciem przemocy. Badania nad tym zagadnieniem Wolfgang i Ferracuti oparli w głównej mierze na obserwacji niektórych zbiorowości lokalnych i innych systemów normatywnych, takich jak np. *vendetta* na Sycylii, specyficzny kodeks honorowy *barbarcino* w Kolumbii. Doświadczenia z powyższych badań twórcy koncepcji próbowali przenieść na grunt amerykański, starając się dowieść, że podkultura przemocy funkcjonuje tam w obrębie klasy niższej. Nigdy jednak nie udało się tego potwierdzić w badaniach empirycznych.

SPOŁECZNE ŹRÓDŁA ZJAWISK AGRESJI I PRZEMOCY

W rozważaniach nad agresją jako zjawiskiem społecznym należy zwrócić uwagę na fakt, że człowiek rozwija się w ramach relacji społecznych tworzonych przez liczne podmioty bezpieczeństwa, a wymagania, jakie są przed nimi stawiane, i role społeczne, jakie mają do wykonania, zostały określone w trakcie rozwoju społeczno-kulturowego na przestrzeni dziejów. Wpływy środowiska kształtują różne formy złożonego zachowania się, w tym także określają miejsce czynności agresywnych w repertuarze czynności interpersonalnych.

Charakterystyczne dla człowieka przystosowanie dokonuje się w decydującej mierze dzięki czynnościom nabytym w trakcie rozwoju indywidualnego. Z tego punktu widzenia agresywne zachowanie ludzi można traktować jako defekt procesów socjalizacyjnych bądź kształtowanie się ze społecznego punktu widzenia niepożądanych czynności adaptacyj-

³⁶ Cyt. za: M. Kosewski, *Agresywni...*, op. cit., s. 105–106.

³⁷ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, op. cit., s. 288–290.

nych³⁸. Zachowania agresywne jednostek wynikające ze społecznie uwarunkowanych „zaburzeń” socjalizacji mogą przyjmować formy zwielokrotnione, przybierając postać „zjawisk społecznych”, określonych tak z uwagi na powszechność ich występowania. Społeczna ocena opierająca się na wskazywaniu wspólnych cech ludzi łamiących pewne normy społeczne bardzo często skupia ich w grupy określane mianem podkultur przemocy. Jednostki wywodzące się z tych grup, obserwując częste akty przemocy i agresji, mają większą szansę nabycia wzorów takich zachowań niż inni. Dlatego właśnie Bandura wskazuje, że podkultura przemocy jest istotnym źródłem wzorów zachowań agresywnych we współczesnych społeczeństwach, które dodatkowo wzmacnia wpływ środków masowego przekazu.

Młodzi ludzie oglądający filmy akcji czy sensacyjne obserwują bohaterów, którzy jednak nie zawsze są pozytywni ze społecznego punktu widzenia, dla którego najważniejsze powinno być dobro wspólne, i postanawiają potem wypróbować pewne modele ich zachowań. Zdarza się również, że część dzieci i młodzieży ogląda programy telewizyjne przeznaczone dla widzów dorosłych, np. „997”, „Detektywów”, „W-11” czy inne, które przedstawiają brutalną działalność osób i grup przestępczych. Obecnie w społeczeństwie panuje opinia, że młody człowiek, obserwując zachowania ludzi przedstawianych w tych programach, pragnie przez „modelowanie” ich podstaw doświadczyć mocnych wrażeń i sam albo wspólnie z kolegami postanawia sprawdzić się w danej sytuacji. Z uwagi na to, że każda jednostka ludzka działająca w grupie i z grupą czuje się bezpieczniej, coraz częściej można usłyszeć o działalności grupy czy podkultury młodzieżowej, która targnęła się na zdrowie lub nawet życie innych osób.

We współczesnym świecie w obrębie pewnych grup społecznych agresja i przemoc stały się także zastępczymi wyznacznikami statusu i prestiżu. Potwierdza to praca Ruth Horowitz i Gary’ego Schwartza opisująca zachowania członków amerykańskich gangów młodzieżowych³⁹. Autorzy zwracają uwagę na to, że w sytuacji trudnego dostępu do „normalnych” wyznaczników statusu i prestiżu społecznego, jakimi są wykształcenie, wykonywany zawód, majątek itp., przemoc i agresja stają się w tych grupach istotnym zastępczym wyznacznikiem tego statusu. Czyny przestępne

³⁸ A. Frączek, *Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej*, Warszawa 1980, s. 11.

³⁹ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, op. cit., s. 292–293.

i zachowania niezgodne z panującymi w danym społeczeństwie normami kształtują tam pozycję społeczną jednostek, tworzą hierarchię i ład społeczny. Zejście na „złą drogę” jest więc dla młodzieży z gett etnicznych i dzielnic nędzy miast amerykańskich jedynym sposobem zaistnienia w dorosłym świecie.

W licznych opracowaniach zajmujących się agresją jako zjawiskiem społecznym można natknąć się na hipotezę, że zachowanie agresywne jest jedną z form radzenia sobie z lękiem społecznym u młodych ludzi. Jej uzasadnienie można znaleźć w teorii Dollarda i Millera, w myśl której frustracja, rozumiana jako reakcja na przerwanie działań zmierzających do zaspokojenia potrzeby, rodzi tendencję do agresji.

Jedną z najważniejszych potrzeb człowieka jest potrzeba kontaktów społecznych. Można przypuszczać, że u osób lękliwych społecznie nie jest ona w pełni zaspokojona, co wiązać się może ze swoiście ukształtowaną strukturą ich osobowości. Niektórzy badacze przyjmują, iż jednostki te cechuje nastawienie na zagrożenie społeczne, przejawiające się w antycypowaniu oceny w sytuacjach konfliktów interpersonalnych i przewidywaniu, że ocena ta będzie negatywna. Naturalną konsekwencją tego nastawienia jest wycofanie się z kontaktów społecznych, co nie sprzyja zaspokojeniu potrzeby związanej z tymi kontaktami. Frustracja tak ważnej potrzeby jak potrzeba kontaktów interpersonalnych może w niektórych przypadkach spowodować wystąpienie agresji. Na wystąpienie zachowań agresywnych może także mieć wpływ poziom samooceny młodych ludzi. U osoby znajdującej się w stanie zagrożenia wynikającego z sytuacji powodującej obniżenie samooceny następuje uruchomienie mechanizmów obronnych umożliwiających ochronę zagrożonego obrazu własnego „ja”, wśród których wyróżnia się także zachowania agresywne.

Rezultaty badań przeprowadzonych przez P. Jakobsona świadczą o tym, że młodzież na sytuację społeczną, w której spotyka się z dezaprobatą i upokorzeniem ze strony innych osób, reaguje agresją.

Kończąc rozważania na temat społecznych źródeł agresji i przemocy, należy podkreślić, że znaczący wpływ na kształtowanie się u ludzi zachowań agresywnych mają czynniki zewnętrzne, wynikające z obecnego etapu rozwoju cywilizacyjno-technicznego świata. Środki techniczne niemal całkowicie wykluczają wysiłek fizyczny (automatyzacja wszelkiego rodzaju prac i czynności), a skumulowanie napięć i potrzeb ruchu zwiększa się pod wpływem obserwacji walki opartej na sprycie i fizycznej brutalności

(TV, widowia sportowa). Ograniczenie reakcji fizycznej uniemożliwia kulturalne odreagowanie. W efekcie dla wielu młodych ludzi życie jest zbyt wygodne i najłatwiej jest to zwalczyć irracjonalną agresją⁴⁰. U podstaw czynu agresywnego leży także poczucie gorszego położenia, np. nierówność w stosunku do innych jednostek lub grup społecznych. Poczucie nierówności szczególnie mocno akcentuje się w kręgach młodzieży kończącej kierunki kształcenia zawodowego niezapewniającego łatwego wejścia w dorosłe życie. Inne kręgi młodzieży mogą obiektywnie nie znajdować się w trudnej sytuacji, ale relatywnie odczuwają ją jako gorszą, gdyż w otoczeniu innych, którym się lepiej powodzi, czują się gorsi. Relatywna deprawacja zwiększana jest przez obserwowanie łatwych błyskotliwych karier. Niekiedy kariery te wiążą się ewidentnie z łamaniem prawa i bezkarnością. Rodząca się na tym tle frustracja stanowi kolejny motyw agresji. Innym źródłem zachowań agresywnych może być zaburzenie funkcjonowania środowiska wychowawczego, czyli rodziny, opiekunów i szkoły. Pośrednie źródła tkwią także w ideologii niektórych grup politycznych nadmiernie podkreślających prawa silniejszego, codzienną walkę o byt, autorytarny styl i sposób bycia, akceptowanie różnic pomiędzy rasami i narodowościami oraz „gorszej jakości” jednostkami wywodzącymi się z niższych warstw społecznych i spatologizowanych środowisk⁴¹.

Ludzie zachowują się agresywnie wobec innych dlatego, że są rozżaleni, bądź dlatego, że zadawanie cierpienia i bólu sprawia im satysfakcję. Podejmują czynności agresywne, bo nauczyli się, że jest to skuteczny sposób podjęcia kontaktu seksualnego lub osiągnięcia sukcesu społecznego czy zawodowego.

Opierając się na stwierdzeniach E.R. Guthriego, Elliot Aronson stwierdza, że

żyjemy w epoce okropności nie do opisania. W ciągu paru minionych dziesięcioleci byliśmy świadkami niezliczonych przykładów nieludzkiego stosunku człowieka do człowieka. Oprócz zabijania – niemal na oślep, cywilnej ludności w Wietnamie były brutalne wojny domowe w Ameryce Środkowej, masowe egzekucje tysięcy niewinnych ludzi w Kambodży, krwawa wojna, jaka zaistniała pomiędzy Irakiem a Iranem, sprowokowane samobójstwo ponad dziewięćset ludzi w Jonestown. Człowiek jest istotą agresywną.

⁴⁰ B. Urban, *Dlaczego zabił*, „Wychowawca”, 5/1998, s. 11.

⁴¹ Ibidem.

Z wyjątkiem niektórych gryzoni żaden kręgowiec nie zabija z taką konsekwencją i upodobaniem osobników własnego gatunku⁴².

POJĘCIE PRZESTĘPSTWA Z UŻYCIEM PRZEMOCY

Pojęcie przestępstwa z użyciem przemocy wyjaśnione zostało na gruncie kryminologii. Jest to zachowanie sprawcy czynu zabronionego oparte na przemocy, które godzi w najważniejsze i najwyżej ceniowane dobra indywidualne i społeczne, takie jak życie, zdrowie i nietykalność cielesna. Choć kategoria przestępstw z użyciem przemocy stanowi niewielki odsetek ogółu popełnianych przestępstw, wywołuje poważny niepokój i strach we współczesnych społeczeństwach. Sytuacja ta związana jest przede wszystkim z brutalnością i bezwzględnym działaniem sprawców tych czynów, a także koncentracją środków masowego przekazu nad przestępstwami tego rodzaju.

Klasyfikacja przestępstw w Kodeksie karnym nie opiera się jednak na specyficznym sposobie działania sprawców, ale na kryterium dobra chronionego przez prawo. Czyny zabronione godzące w najcenniejsze dobra człowieka zebrane zostały przede wszystkim w rozdziale XIX Kodeksu karnego z 1997 r., dotyczącym przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu, w rozdziale XXV w art. 197, określającym przestępstwo zgwałcenia, a także w rozdziale XXXV w art. 280–282, które podają, że sprawca, dokonując przestępstwa przeciwko mieniu, posługuje się przemocą. W przypadku tych przestępstw przemoc nie stanowi celu samego w sobie, lecz jest działaniem zmierzającym do odebrania wolności osobistej i zmuszenia jednostki do zachowań niezgodnych z jej wolą.

Do specyficznej z kryminologicznego punktu widzenia kategorii przestępstw z użyciem przemocy zaliczyć zatem należy cztery grupy przestępstw zdefiniowanych w Kodeksie karnym⁴³:

- przestępstwa, które w zespole swych ustawowych znamion zawierają określenie „przemoc” (art.: 119 § 1., 127 § 1., 128 § 1., 153 § 1., 191 § 1., 197 § 1., 202 § 3., 203, 224 § 1. i § 2., 232, 245, 246, 250, 260, 264 § 2., 280, 281, 282, 289 § 2. i 346),
- przestępstwa, które w zespole swych ustawowych znamion zawierają określenie „czynna napaść” (art. 135 § 1., 136, 223, 345),

⁴² E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 1995, s. 301.

⁴³ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, op. cit., s. 266.

- przestępstwa, które w zespole swych ustawowych znamion zawierają określenie „znęca się fizycznie” (art. 207, 246, 247, 352),
- przestępstwa głównie z grupy przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu, które w zespole swych ustawowych znamion nie zawierają żadnego ze wspomnianych wyżej określeń, ale pomimo tego mogą być popełnione przy użyciu przemocy w kryminologicznym rozumieniu tego pojęcia (art. 148, 149, 150, 156, 157, 158, 159).

ZAKOŃCZENIE

Wnioski płynące z niniejszego artykułu wskazują na to, że istnieje wiele przyczyn eskalacji zjawiska przestępczości z użyciem przemocy w Polsce.

1. Istotną rolę w kształtowaniu się zachowań nonkonformistycznych odegrały zmiany społeczno-ustrojowe, które niezależnie od pozytywnych aspektów wyzwoliły szereg czynników wpływających na rozwój przestępczości. Fakt ten nie powinien dziwić, bo od wielu już lat zjawiska te występowały i narastały w Stanach Zjednoczonych i krajach Europy Zachodniej, jednak dopiero teraz, gdy stały się także naszą niechcianą rzeczywistością, budzą strach i zrozumiwały niepokój.
2. Do istniejących dotąd czynników kryminogennych, takich jak środowiska przestępcze, choroby psychiczne, brutalne metody wychowawcze itp., doszły zupełnie nowe, wynikające z rewolucji postindustrialnej: wejście w świat multimediiów, zerwanie więzi rodzinnych, odrzucenie przez społeczeństwo ludzi młodych nieprzygotowanych intelektualnie do odgrywania nowych ról, powstająca przepaść między mniejszością bogatych a większością biednych, nagminny rozpad rodzin, wzrastające bezrobocie oraz brak perspektyw – które rodzą frustrację wyzwalającą agresję i przemoc.
3. Poważny problem stanowi obecnie przestępczość nieletnich, wzrastająca z powodu poświęcania przez zapracowanych rodziców coraz mniej czasu dzieciom. Skutkiem zaniedbań wychowawczych i osłabienia kontroli społecznej jest szerząca się przemoc i bezkarne akty przestępczości.
4. Należy podkreślić, że jednym z najistotniejszych sposobów podnoszenia poziomu *kultury bezpieczeństwa narodowego* w naszym kraju, a tym samym walki ze zjawiskiem przestępczości są wychowanie i edukacja. Przecież nikt dotąd nie podjął pracy nad psychologicznym przygotowaniem młodego pokolenia na długie okresy bezrobocia czy też konieczność ciągłych zmian kwalifikacji niezbędnych do przetrwania. Nie

mając możliwości realizowania dążeń zgodnie z obowiązującymi normami społecznymi, młodzi ludzie czynią to w taki sposób, jaki jest dla nich dostępny, np. poprzez kradzieże i napady. Należy zwrócić uwagę także na konieczność udzielania pomocy społecznej wielu polskim rodzinom, które w sytuacji walki o byt nie są w stanie spełniać swojej funkcji wychowawczo-opiekuńczej.

W naszym kraju bardzo wiele zależy od elit sprawujących władzę, a także od tego, jakie wzorce obyczajów lansowane będą przez media. Rząd ma wpływ na to, czy wymiar sprawiedliwości i organy ścigania będą działać sprawnie i zapobiegać brutalnym morderstwom i chuligańskim ekscesom.

BIBLIOGRAFIA

1. Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 1995.
2. Bauman Z., *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge 2000 (wydanie polskie: Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006).
3. Bauman Z., *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Polity Press, Cambridge 2007.
4. Bauman Z., Donskis L., *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge 2013.
5. Blok Z., *Transformacja systemowa w Polsce*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1993. Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 1999.
6. Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 1999.
7. Czajkowski W., *Psychologiczne mechanizmy działania w warunkach zagrożenia bezpieczeństwa*, Cracow Research Institute for Security and Defence APEIRON, Katowice 2014.
8. Frączek A., *Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej*, Warszawa 1980.
9. Gaś. Z.B., *Agresja a osobowość w uzależnieniach*, Rzeszów 1987.
10. Kitler W., *Obrona cywilna (niemilitarna) w Polsce*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 2002, s. 21.
11. Kosewski M., *Agresywni przestępcy*, Warszawa 1997.
12. Pietrzak H., *Agresja indywidualna i zbiorowa w sytuacji napięć i konfliktów społecznych*, Rzeszów 1992.
13. Piwowarski J., *Nauki o bezpieczeństwie. Zagadnienia elementarne*, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2016.

14. Piwowarski J., *Transdyscyplinarna istota kultury bezpieczeństwa narodowego*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2016.
15. Pokruszyński W., Piwowarski J., *Teoria bezpieczeństwa*, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2014, s. 30.
16. Skorny Z., *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*, Warszawa 1968.
17. *Słownik psychologiczny*, W. Szewczuk (red.), Warszawa 1985.
18. Stach R., *Zachowania agresywne*, Wrocław 1989.
19. Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, Kraków 2012.
20. Świniarski J., *Filozofia bezpieczeństwa personalnego i strukturalnego próbą kompleksowego ujęcia wyzwań współczesności*, [w:] *Materiały z konferencji naukowej AON*, R. Rosa (red.), Warszawa 1993.
21. Urban B., *Dlaczego zabił*, „Wychowawca” 5/1998.

CITE THIS ARTICLE AS:

G. Chanek, *Kultura bezpieczeństwa w perspektywie kryminologicznej: zagrożenia agresją i przemocą*, “Security, Economy & Law”, no 2/2018 (XIX), p. 19–45, DOI 10.24356/SEL/19/1.

Licence: This article is available in Open Access, under the terms of the Creative Commons License Attribution 4.0 International (CC BY 4.0; for details please see <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the author and source are properly credited. Copyright © 2018 University of Public and Individual Security “Apeiron” in Cracow